

جهان دایره‌گون

جستاری در باب دایره در شعر فارسی

فرهاد عیسایی

www.ketab.ir

نگارستان اندیشه

تهران - ۱۳۹۴

سرشناسه: عیسایی، فرهاد، ۱۳۴۱ -

عنوان و نام پدیدآور: جهان دایره گون

مشخصات نشر: تهران: نگارستان اندیشه، ۱۳۹۳.

مشخصات ظاهری: ی، ۲۳۶ص: مصور.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۳۷۴۴-۸-۹ ریا

وضعیت فهرست نویسی: فیپای مختصر

یادداشت: این مدرک در آدرس <http://opac.nlai.ir> قابل دسترسی است.

یادداشت: بالای عنوان: جستاری در باب دایره در شعر فارسی.

یادداشت: کتابنامه: ص. ۲۳۳ - ۲۳۶: همچنین به صورت زیرنویس.

عنوان دیگر: جستاری در باب دایره در شعر فارسی.

شماره کتابشناسی ملی: ۳۷۷۴۱۱۶

جستاری در باب دایره در شعر فارسی

جهان دایره گون

نویسنده: فرهاد عیسایی

ناشر: نگارستان اندیشه

طراح جلد: محسن شیخ الاسلامی

حروفچینی و صفحه‌آرایی: مرتضی انصاف‌میش

ویرایش و نمونه‌خوانی: میکائیل رسول زاده، زهرا خسروی

چاپ و صحافی: نسیم

نوبت چاپ: نخست، ۱۳۹۴

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

همه حقوق اثر برای مؤلف محفوظ است

مرکز توزیع و فروش: خیابان انقلاب اسلامی، خیابان ۱۶ آذر، کوچه ادوارد براون، فروشگاه

کتاب نو - تلفکس: ۶۶۴۳۵۴۲۳

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۳	فصل اول - دایره از دیدگاه‌های مختلف
۵	۱-۱. دایره در لغت
۵	دایره در فرهنگ دهخدا
۹	دایره در فرهنگ معین
۱۰	دایره در فرهنگ سخن (انوری)
۱۱	۲-۱. رمز
۱۶	۳-۱. مدخلی بر رمزشناسی عرفانی
۳۷	۴-۱. دایره در علم عروض
۴۳	۵-۱. دایره در عرفان
۴۴	وحدت وجود به روایت عطار و ابن عربی
۴۷	تقسیمات عقل
۴۹	سؤالات سوم و چهارم در معنی «من» و سفر کردن در خود
۵۲	رد قول حکما درباره معنی «من»
۵۸	سؤالات پنجم و ششم در معنی «مسافر» و «مرد تمام»
۵۹	کیفیت سفر سالک
۶۵	محو علم سالک در علم حق
۶۵	مراتب توحید شهودی
۶۶	مقام محمدی، غایت کمال و اصلاص
۶۹	۶-۱. دایره از نظر هنر اسلامی

۷۰	جهان‌شناسی
۸۷	۷-۱. دایره در سماع
۸۸	معنی سماع
۸۹	مراسم سماع
۸۹	چرخش در سماع
۸۹	رقص در سماع
۹۰	سلام
۹۱	سماع (سما) مولویه
۹۱	واژه سماع در آثار منظوم مولانا
۹۲	شکوه سماع در اندیشه مولانا
۹۲	دلایل گرایش شگفت‌انگیز مولانا به سماع
۹۳	جنبه‌های روحانی
۹۳	بزم خدا
۹۴	سماع و نماز عشاق
۹۵	۸-۱. دایره در موسیقی
۹۵	الف) تاریخچه موسیقی
۹۹	ب) تاریخچه دف و جایگاه آن
۱۰۲	رنگ و شکل دف
۱۰۳	ارتباط دف با ادبیات
۱۰۴	۹-۱. دایره بالدار
۱۲۲	۱۰-۱. مرتبه هستی و درخت واژگون
۱۲۲	درخت واژگون (سامسارا): درخت ابدی و قائم بر سلسله بی‌آغاز و بی‌پایان است
۱۲۴	۱۱-۱. دایره در علم شیمی
۱۲۶	۱۲-۱. دایره در علم زیست‌شناسی
۱۲۹	کره چشم
۱۲۹	نقش کره در بقای فرد
۱۳۰	علائم اختصاری

۱۳۳	فصل دوم - فردوسی
۱۳۵	بخش اول
۱۳۵	۱-۲. نگاهی به شاهنامه به عنوان یک داستان بزرگ
۱۳۵	آغاز و فرجام شاهنامه انطباق کامل دارد
۱۳۷	ابهام کار جهان
۱۳۸	بین مشترک تضادها
۱۳۹	۲-۲. از درونمایه‌های اصلی شاهنامه
۱۳۹	الف) نابابرداری کار جهان
۱۳۹	ب) تکویدگی پژوهش راز جهان
۱۳۹	بخش دوم
۱۳۹	نگرش و جهان‌بینی استنباط شده فردوسی در ابیاتی که واژه‌ها و ترکیب‌های ذیل به کار رفته است
۱۳۹	فصل سوم - نظامی
۱۳۹	بخش اول
۱۳۵	مختصری درباره نظامی گنجوی
۱۳۶	غایت رازگشایی جهان اظهار عجز است
۱۳۷	سیر اندیشه آدمی نیز دایره‌وار است
۱۳۷	شکل کروی مختص زمین نیست
۱۳۸	معراج پیامبر اکرم دایره است
۱۳۹	جوهر فلک دایره‌وار است
۱۴۰	بخش دوم
۱۴۰	مضامین یا مفاهیم استنباط شده در ادبیات نظامی
۱۴۱	فصل چهارم - سعدی
۱۴۳	مضامین یا مفاهیم آفریده سعدی در ادبیات که واژه دایره یا حلقه به کار رفته
۲۰۳	فصل پنجم - مولوی
۲۰۵	بخش اول

قوس صعودی و نزول با سفر استکمالی نفس انسانی از عالم مجردات به جهان مادی جسمانی	
کروی است	۲۰۵
بخش دوم	۲۰۸
مضامین یا مفاهیم در ابیاتی که واژه‌های دایره، گرد و حلقه آمده است	۲۰۸
فصل ششم - حافظ	۲۲۱
بخش اول	۲۲۳
۱-۶. رؤس مسائل فلسفه حافظ	۲۲۳
۲-۶. درک حقایق و کشف اسرار آفرینش	۲۲۴
بخش دوم	۲۲۵
مضامین یا مفاهیم آفریده حافظ در ابیاتی که واژه‌های دایره و حلقه به کار گرفته است	۲۲۵
الف) ابیاتی که واژه دایره به کار رفته	۲۲۵
ب) ابیاتی که با واژه حلقه مضامین متنوع آفریده شده است	۲۲۷
منابع و مأخذ	۲۳۳
فهرست منابع فارسی	۲۳۳
منابع انگلیسی	۲۳۶

مقدمه

دایره یکی از اساسی‌ترین مضامین ادب فارسی است که بسیاری از شاعران پارسی‌گوی، از جمله نامدارترین آنها به آن پرداخته‌اند. اثر حاضر که حاصل پژوهش درباره این مضمون ادبی در شعر پنج تن از شاعران نام‌آور زبان و ادبیات فارسی، مشتمل بر مطالب زیر است:

در فصل اول دایره را از دیدگاه‌های مختلف بررسی کردیم که عناوین آنها عبارت است از:

۱. دایره در فرهنگ لغت و به کار گرفتن آن از نظر ادبی (مجاز و کنایه و...)
۲. بیان و توضیح رمز و معادل‌های فارسی آن و علت به کارگیری رمز و اشاره به دایره که نهاد وحدت و یکپارچگی است؛

۳. مدخلی بر شعر و رمز: انگیزه آوردن این بحث این است که شعر خود رمز است و شاعر با دیگرگونه نگریستن می‌خواهد با افراد مورد نظر بدون اطلاع همه آنها رابطه داشته باشد. چند نمونه رمز از جمله:

مرغ: نماد جان یا نفس است بدین معنی، که نفس خود را به صورت ذاتی بالدار می‌بیند، که به سوی عالم افلاک که موطن اوست، پرواز می‌کند و این رمزی بسیار کهن است.

چشم: نماد واسطه میان حق و خلق است، چون «صاحب‌نظر در عین او، به عین او، حقیقت خود مشاهده نماید، چنانکه او در عین صاحب‌نظر، به عین او، اسماء و صفات خود ببیند.»

آئینه: گویاترین رمز این تقابل خاک و افلاک باشد، بدین معنی که هریک از دو صورت روبرو: حق و خلق، در حکم آئینه‌ایست برای دیگری

آئینه جان نیست الا روی یار روی آن یاری که باشد زان دیار

در منطق‌الطیر، مثلاً سیمرغ چون آئینه است که هر که آید خویشتن ببند در او، چنانکه سی مرغ، در آئینه سیمرغ، سی مرغ می‌بیند. در حقیقت سیمرغ «آئینه عشق» است.

۴. در علم عروض پنج دایره برای نشان دادن بحرهای عروضی قید شده است.

۵. دایره در عرفان: مهمترین بخش این فصل است که انسان از نقطه بالای دایره، از مرحله الله به مرور با کسب صفات مادی، به ترتیب، قوس نزولی خود را سیر می‌کند، سپس با زدودن صفات مادی یا حیوانی کمان صعودی را طی می‌کند و به الله یا نقطه اولی می‌رسد که وحدت و

یکپارچگی است و چگونگی ظهور صفات ذمیمه و به مقام قرب و مراتب آن پرداخته شده است. چو شد در دایره سالک مکمل رسد هم نقطه آخر به اول (گلشن راز)

۶. دایره در هنرهای اسلامی که از شکفتن یا بسط شش گانه دایره حاصل می‌شود و در آن، دوائر صادره به روابط خاص با دایره میانی می‌رسند و چون تقاطع تقاطع را به هم وصل می‌کنیم نقش متشکل از چند مثلث و مربع و یک شش ضلعی میانی به دست می‌آید. این نقش یادآور اهمیت مثال آمیختن این سه شکل در یکدیگر است که از وحدت حکایت می‌کند.

۷. در بحث دایره در سماع به آسمانی بودن موسیقی اشاره شده:

بانگ گردش‌های چرخ است اینکه خلق می‌سرایندش به طنبور و به حق به مقامات موسیقی اشاره می‌شود.

سماع در اصطلاح صوفیه حالت جذبه و اشراق و از خویشتن جدا شدن و فنا به امری غیر ارادی است. دایره در اویش که در آن می‌چرخند بی‌ارتباط به چرخش دایره‌وار سیارات به دور خورشید نیست. دایره نماد وحدت و یکپارچگی و بدون آغاز و انجام است، به همین جهت دایره نماد زمان است و مقدس نماد ابدیت و خدا است.

۸. در بحث موسیقی بعد از تاریخچه موسیقی و مطالب و مقام به دف می‌پردازیم؛ بیشتر شکل آن مطمحنظر است.

۹. دایره بالدار: در بحث در می‌یابیم که دایره در تاریخ بین ملل مختلف نماد خورشید و خدا بود، باله‌های کنار آن، بال‌های عقاب است که نشانه پرواز و رسیدن و یکی شدن با خورشید است.

۱۰. مرتبه هستی، درخت واژگون. (از ادیان و مکاتب‌های ادبی فلسفی هند).

۱۱. در علم زیست‌شناسی نیز از شکل کروی بعضی موجودات به نقش کره در بقای فرد پی می‌بریم و چشم انسان که نماد زیبایی و به شکل کروی است موجب شده وسعت دید و معرفت انسان بیشتر باشد.

۱۲. در بخش شیمی با ارائه بحثی از ساختار اتم و حرکت کروی الکترون‌ها به دور هسته در می‌یابیم که ذات وجودی انسان‌ها دایره یا کروی است.

از فصل دوم تا ششم مضامین و مفاهیم استخراج شده از آیات مورد نظر، یعنی آیاتی که واژه‌های دایره، حلقه، گرد و... آمده است، ارائه شده است.

جهان همیشه چنینست گرد گردان است

همیشه تا بود آیین گرد گردان بود

(دیوان رودکی)